

Makrellstørja

Av Bernhard Hanson og Johannes Hamre

Når sola har snudd ved sankthans og sommeren nærmer seg høydepunktet, kan man enkelte ganger i blank stille kvelder på sjøen se noen bølgestriper bortover vannflaten, omtrent som etter en robåt. Det er kjølvannet etter makrellstørja. Den er kommet hit etter at den har gytt på sørligere breddegrader, for å herje blant sild og andre av våre matfisker sommeren igjennom og ta igjen det den har tapt i gytetiden. Det er bare storfisken som viser seg så tidlig, dvs. fisk over 150 kg.

Storstørjene går oftest i flokker på omkring et halvt hundre. Når innsiget tar til, kan vi se flokkene svømme stille i overflaten, enkelte ganger går de stadig rundt på samme sted. De går da helt oppe i overflaten med både den stive ryggfinnen og halvparten av halefinnen over vannet. Ofte blottes de hele kroppen. Foran den stive ryggfinnen har makrellstørja en strålefinne som den kan folde sammen i en fordypning i ryggen. Denne finnen kan ofte stå oppreist og være helt utspilt, for like etter å forsvinne igjen. Rett som det er kan en, snart en annen av størjene legge seg over på ryggen, så den skinnende buken og sidene lyser gjennom sjøen. Det er mest om kvelden storstørja går slik, om dagen er den opptatt med å søke etter mat.

Når størja går i sild, ser man den med kortere og lengre mellomrom «bryte opp». Det er ofte et imponerende syn. Størjene jager i tett sluttet formasjon, og sprenger etter hvert sildestimen opp mot overflaten samtidig som de holder den tett samlet. De skjærer i rasende fart ned under silda, mange hvelver seg rundt og lar den hvite buken blinke opp i stimen, som til slutt ikke har noen sjanse til å komme unna. Så kommer med ett det store angrepet. Størjene jager med voldsom fart gjennom den tettpakkede stimen, som i en glitrende masse spruter over sjøoverflaten. Det hele står i et eneste kok, sjøen bryter som på et havfall i storm. Under angrepet vil en mengde sild bli slått i hjel eller svimeslått slik at de ikke greier å komme ut av strømkoket. Størjene jager rundt og sluker døde og svimeslåtte sild så lenge det fins noen. Dette kaller fangerne en «størje-knute». I tillegg til det voldsomme bråttet, med sjøen sprøytende i skumhvite kaskader, markeres en slik knute av en hærskere av måker, som i et blunk har samlet seg over stedet og tatt det de orker av sild.

Størja eter det den kommer over, fortrinnsvis sild og makrell. Ellers kan en i størjemagene finne lyr, sei, torsk, laks og sjøørret. En finner også typiske bunnfisker som lange og brosm. I tillegg til de vanlige matfiskene forsyner størja seg rikelig av

blekksprut og krill når slike delikatesser frembys. I størjemager har man også funnet ufordøyelige ting som stolben, flasker og tomme blikkbokser. Generelt kan en si at jo større fisken er, dess mer variert er kosten. Småstørja eter så å si bare sild og makrell. Det er betydelige innhugg størja gjør i våre fiskebestander. En storstørjemage rommer ca. 10 kg fisk. Fordøyelsen går raskt, og man regner med at størja fyller magen flere ganger om dagen. I løpet av en sesong vil således en størje ha fordøyd mellom 1 og 2 tonn fisk. Fiskens glupende appetitt henger sammen med at den har en kroppstemperatur som ligger over temperaturen i sjøen. Blodet av en størje som har gått med harpun i seg, kjennes ofte rykende varmt når det renner over hendene. Størja er også uvanlig blodrik til fisk å være, og har et uvanlig stort og vidt forgrenet blodkarsystem. Den har hurtig forbrenning og trenger mye oksygen. Av den grunn må den alltid være i bevegelse. Den tåler simpelthen ikke å stå stille, da kveles den.

Sesongen for storstørje ebber ut omkring midten av august. Da trekker den sørover og går inn i Nordsjøen og Skagerak, også Kattegat. Her ser en mindre til den, fordi fisken beiter i dypere vannlag. Langs norskekysten så langt nord som til Møre og Trøndelag overtar nå småstørja beitemarkene. Dette er fisk fra 50 til 150 kg. Småstørja ter seg litt annerledes enn storstørja. Når storstørja kommer, går den direkte inn i fjordene, og så sant den finner høvelige beiteforhold, blir den der gjennom hele sesongen. Småstørja derimot går ikke inn i fjordene for å bli der, men kan om dagen trenge langt inn for så om kvelden å søke tilbake til havet og skjærgården. Heller ikke har den vært sett svømmende i vannflaten slik som storstørja. Man ser småstørjene bare når de herjer i småsild og lager knuter. I norske farvann er det årets sildeyngel som utgjør størstedelen av småstørjas næring. På Sørlandet jager den også i stimer av brisling og små makrellpir. Småstørjene kan til dels vise seg i store mengder. Ofte kan man ha en mengde størjeknuter innen synsvidde samtidig. Slik var forholdene på strekningen Ona til Halten en gang. Det er 100 nautiske mil i luftlinje, og nesten overalt kunne man telle opptil 20 størjeknuter samtidig. Småstørjeknutene er vanligvis mye større enn storstørjeknutene, det vil si at antall individer er langt større, og stimer på opptil 1 000 fisker er ikke sjeldne. Når en slik størjestim kommer inn i en tettpakket stim av sild, er det en av de mest dramatiske hendinger man kan være vitne til på havet. I det øyeblikk størjene angriper, går det som et stormvær over stedet. Som en sammenpakket, sølvglinsende masse,

spruter småsilda opp over havflaten, og de gullglinsende piratene skjærer med enorm fart gjennom massen. Over seg har de en sky av fugl som ustanselig styrter ned i overfloden og sluker sild til de er helt fullstappet. De må fly vekk og legge seg på vannet et stykke unna for å fordøye. Men stadig kommer nye til så lenge knuten går. Det er den sterkeste rett som rår, og valplassen bærer tydelige merker etter det. Sildeskjell, fjær og fugleekskremer markerer stedet, og spetaklet av de tusener av fugler som skriker i affekt, er helt øredøvende. Ikke så sjelden kan man se måker med avslåtte vinger bli liggende igjen når slaget er endt. De har vært for grådige og er kommet i veien for en størjefinne. Mange ganger kan man se størja springe helt klar av vannet - et praktfullt syn.

Makrellstørja er en flott fisk. Den kraftige kroppen med de elegante linjene, den blendende hvite buken, de perlemorskinnende sidene med gult sølv og asurblått, den dypt blåsvarte ryggen, de sitrongule småfennene i blåsvart innfatning - alt er så nøye avstemt at en størje som kommer ut av sjøen, er den rene skjønnhetsåpenbaring. Men den taper seg snart etter døden. Etter noen timer er den gråhvit og svart, bare den vakre kroppsformen minner om hva den var. Den er beskyttet av et sterkt panser fra hode tillike bak den stive ryggfinnen og gattfinnen. Panseret er harde benplater som ligger ordnet over overhuden som skiferstein på et tak. Selve hodet er også beskyttet av en sterk og hard benbygning. Dette panseret beskytter fisken under angrep på sildestimene. De angriper jo alltid i sluttet formasjon, og med sin enorme kraft ville de slå hverandre fordervet, ja kanskje i hjel, om ikke panseret tok av for slagene.

Størja er en ettertraktet matfisk, spesielt i de søreuropeiske land, der størjefisket er gammelt og tradisjonsrikt. Det eldste, så å si klassiske størjefiske, foregår i Middelhavet og i området vest av Gibraltar. Det redskapet som brukes, er en stor not, tornaren. Med det blir fisken tatt om våren når den streifer langs land i gytetiden. Tornaren er et fangstredskap av svære dimensjoner. Den krever en minste utstrekning av ubrutt kystlinje på 40 sjømil, omtrent flat bunn og ikke over 45 m dyp der den skal stå. Dessuten tåler den ikke mer enn høyst 2 mils strøm. Ingen av disse betingelsene oppfylles ved vår kyst. Tornaren fanger etter samme prinsipp som våre kilenøter for laks, men med den forskjell at den fanger fra overflaten og helt til bunnen. På stranden i nærheten av en tornar vil det snart vokse opp en hel liten by for å huse fiskere og andre som er knyttet til bedriften. Som regel blir det også bygget en hermetikkfabrikk på stedet og dessuten reperbane for fremstilling av tauverk til å binde den svære nota. I løpet av sesongen blir det foretatt slaktning med visse mellomrom. På hver

slaktedag blir det drept 600 til 800 størjer. Når sesongen er endt, tar man bare den nederste delen av nota og det meste av fortøyningene på land. Største delen lar man havet beholde. Også for størjefangsten gjelder den regel at utbytets størrelse skifter, idet en periode av rike år blir fulgt av dårlige år.

Makrellstørja hører til en stor fiskegruppe som kalles tunfisk. Størja er den største av tunfiskene, og den eneste som regelmessig gjester våre farvann.

De øvrige tunfiskene holder til i varmere hav. Størja gyter i Middelhavet og i Det karibiske hav, i månedene juni-juli. Den største fisken gyter først, den mindre noe senere. Eggene klekkes etter få dager, og larven vokser meget hurtig. Etter 3 måneder veier størjeungen ca. 300 g, og ett år gammel fisk veier ca. 5 kg. Alderen til størja kan man bestemme ved å telle årringer i ryggvirvlene. Den gyter første gang som treåring og veier da ca. 16 kg. Hos oss opptrer den først i en alder av 5 år, og veksten er nå omkring 50 kg, og lengden 1,35 m. En 150 kg fisk er 9-10 år gammel. Den største størja forfatteren har sett, var 372 kg, men fisk over 300 kg er sjeldne.

Gyteperioden er fastetid for makrellstørja, og den er både mager og utsultet når formeringsprosessen er over. Derfor trenger den nå mye mat. I de nordlige farvann er det marine dyreliv på denne årstid inne i sin sterkeste vekstperiode. Her er det således fine forhold for en sulten rovfisk, og når størja har gytt, drar den nordover på jakt etter mat. Fra Middelhavet går ferden nordover langs vestkysten av Spania og Portugal, via ytre Biscaya, vest av Irland og inn i Norskehavet gjennom Færøy-Shetlandsrenna. Dens videre vandring nordover avhenger av størrelsen. Storstørja følger den nordlige gren av Golfstrømmen og vandrer nordover mot kysten av Nord-Norge. Etter 3-4 ukers opphold der, vandrer den sørover igjen og inn i Nordsjøen.

Småstørja kommer inn til norskekysten sør for Stad og vandrer sørover langs kysten. Den går inn

i Skagerak og Kattegat, men ikke i Østersjøen. Der er vannet for lite salt. Om høsten trekker den tilbake til kysten av Vestlandet. Her samler den seg i svære flokker før den forlater våre farvann. Sannsynligvis returnerer den samme vei den kom, det vil si gjennom Færøy-Shetlands-renna. Det samme gjelder storstørja i Nordsjøen.

Fra gytefeltet i Det karibiske hav foregår en lignende vandring nordover som fra Middelhavet. En del av denne størja beiter om sommeren i området mellom Cape Cod og Newfoundland. Men noen drar på langfart og havner hos oss. Sannsynligvis følger de Golfstrømmen tvers over Atlanterhavet, og turen tar mindre enn 2 måneder. En størje som var merket ved Bahamaøyene i mai 1962, ble gjenfanget vest av Bergen 50 dager senere. Dette er en distanse på nærmere 5 000 nautiske mil. Denne observasjonen, sammen med flere andre, har vist at når størja er på vandring, svømmer den ca. 100 nautiske mil i døgnet.

Størja er ingen ny fisk ved Norges kyst, den er kjent fra gammelt av. I en lærebok i geografi trykt i København i 1707 står den nevnt som en av matfiskene i Norge, mens mange andre er utelatt. Den har ganske sikkert vært kjent av nordmennene alt lenge før den tid.

Fangsten var imidlertid mer tilfeldig. Det ble fanget en og annen størje med krok i forbindelse med sild- og makrellfisket. I årene etter første verdenskrig var det mange som var blitt oppmerksom på de verdier størjestimene ved vår kyst representerte, og planer ble lagt for å utnytte forekomstene bedre. I årene omkring 1925 ble det på Mørkekysten av forfatteren gjort flere forsøk på å fange størje med snurpenot. Nota ble lagd av ekstra sterkt snøre og var ment å skulle holde selv storstørja innesperret. Det viste seg at det lot seg gjøre å stenge fisken, men det var verre å berge fangsten. Når størja ble klar over at den var innesperret, ble den grepet av panikk og satte gjennom nota like lett som et prosjektil slår gjennom en papp-plate. En amerikansk snurpenot ble også prøvd, men viste seg ubrukelig. Fisken var for stor og for voldsom.

Nå søkte man å løse problemet på andre måter. Etter flere års forsøk greide Knut Krohnstad sen. å konstruere det første brukbare harpungevær for størje, og nå kom det fart i utviklingen av fisket.

Under jakten på størje med harpungevær er det to måter å forfølge fisken på. Den ene er å lure seg inn på fisken bakfra når den går i overflaten. Denne metoden blir især brukt når det gjelder storstørje. Man må arbeide seg langsomt inn på fisken med litt større fart enn stimen har, og skyte fast den fisk som er øverst i vannflaten. Linen må ha en forløper på ca. 25 favner som går over i en 100-150 favner tykkere line uten flottør mellom forløper og hovedline. Hovedlinen derimot forsynes ofte med flottør i enden,

og man kan da skyte fast flere størjer av samme flokk før man begynner å hale fisken opp. Den andre måten er å skyte størja når den bryter i knuter, slik småstørja så ofte gjør, men dette krever stor skyteferdighet. Man må da kjøre alt det motoren tåler, for å komme inn i knuten så hurtig som mulig, og idet man når inn i knuten, må man velge sitt bytte mellom størjene, som skjærer gjennom sjøen med rasende fart. Dessuten må man ta hensyn tillysbrytingen i vannet. Det er fluktskyting av vanskeligste art.

I årene før annen verdenskrig var det på Møre og i Trøndelag et par hundre større og mindre motorbåter som hver sommer drev fangst med harpungevær. Et lignende antall båter drev fangst på kysten for øvrig. I tillegg ble det tatt litt størje på krok, spesielt i Nordsjøen og på bankene i Norskehavet. Størja følger trålere og snurrevadfiskere som fangster i Nordsjøen, og snapper den fisken som går gjennom eller over trålposen. Den jager også etter den småfisken som samler seg i skyggen av et fartøy når dette ligger stille. Når propellen settes i gang igjen, virvles alltid en del av småfisken akterover med propellvannet, og da er størja der for å fange den. Under slike forhold er det særlig lett å få den til å bite på agn som kastes ut i kjølvannet fra båten. Dette forhold ble benyttet især av danske og tyske krokfiskere i Nordsjøen. Det siste på området er at størja blir fanget på krok forsynt med elektrisk ledning. Når størja hugger, sluttet strømmen, og fisken blir bedøvet så den blir lett å ta ombord. Denne metoden tillater bruk av finere snøre og kroker enn det som skal til for å holde levende størje. En av vanskelighetene med å fiske størje med krok består nettopp i at størja ser uvanlig godt, og skyr alle mistenkelige redskaper så lenge den fritt kan unngå dem. På den annen side sjenerer den seg ikke for å avpatuljere sildegarn, selv om disse står ganske tett og temmelig grunt. Men den vokter seg vel for å komme i berøring med garnene, på tross av at en størje kan sprengte et sildegarn som ingenting.

Men selv om det slett ikke var ubetydelige mengder størje som ble tatt med krok og harpun, var alle omsider blitt klar over at det bare var en liten del man fikk tak i. Forsøkene med tilpassing av snurpenota ble derfor fortsatt, og det var Johan Warholm som laget den første brukbare størjenot for norske farvann.

Mens andre tidligere hadde forsøkt å lage en not som var så sterk at den holdt størja inne under alle forhold, gikk Warholm en annen vei. Han innså at nota på denne måten ble helt uhåndterlig, og bygde sin not på den erfaring at størja viker unna for alle redskap så lenge den ikke føler seg innesperret.

Dessuten tok han hensyn til at størja blir kvalt eller sprenger seg selv når den ikke lenger har stor nok plass til å bevege seg på. Warholms not fikk derfor en meget smekker og lett håndterlig konstruksjon, men hadde i den ene enden et tykt og forsterket parti - tørkerommet - hvor størja til slutt havner. Selve utførelsen av notkastet er like viktig som konstruksjonen av nota, og det tok flere år før Warholm hadde sin not og sin metode ferdig. Men så slo den også fullstendig igjennom.

Den veldige utvikling av størjefisket i begynnelsen av 1950-årene som Warholms not ga opphav til, belyses best med noen tall fra fangststatistikken. I perioden 1946-50 ble det i Norge oppfisket gjennomsnittlig vel 1 000 tonn årlig. I årene 1950-55 økte det årlige utbyttet til 8 900 tonn. Og i 1954, bare noen få år etter at nota hadde slått igjennom, beskjeftiget størjefisket 4 500 mann fordelt på 430 notbruk.

Siden har det gått gradvis tilbake med størjefisket, og utbyttet var sist i 1960-årene sunket til under 1 000 tonn årlig. Den merbeskatning snurpefisket representerte, lot seg nok merke på forekomstenes størrelse. Med hovedårsaken til den markante nedgangen i størjefisket hos oss i siste halvdel av 1960-årene, skyldes det økte fisket i sørlige farvann, og da spesielt i Biscaya, hvor størjeungene beiter i sommerhalvåret. Fisket på 1- og 2-års gammel størje i Biscaya ble mangedoblet i midten av 1950-årene, da franskmennene innførte den amerikanske fiskemetode med levende agn. Dette medførte en sterk reduksjon i rekrutteringen til den voksne størjebestand som vi fisker på. Og så lenge fisket i Biscaya kommer til å fortsette med samme intensitet som nå, er utsiktene til bedre tider for de norske størjefiskere heller mørke.